

Nikola Anušić

PROBLEM UTVRĐIVANJA POČETKA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Nikola Anušić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Zagreb

UDK 314.116(497.5)“18”(091)
930.23(497.5))
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21.6.2021.
Prihvaćeno: 14.9.2022.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/94kl4cl56m>

Teorijom demografske tranzicije opisuju se promjene u prirodnom kretanju stanovništva koje nastupaju uslijed društvene i privredne tranzicije agrarnih društava u moderna industrijska društva. U demografskom smislu, tranzicijom se podrazumijeva ireverzibilan prijelaz s trajno visokih stopa mortaliteta i fertiliteta na trajno niske. Poticaj za demotranzicijski proces daju promjene u okviru modernizacije pa je ubiciranje početka demografske tranzicije važno za razumijevanje obaju procesa. U radu se preispituje historiografski prihvaćeno ubiciranje demotranzicijskog procesa u Hrvatskoj i Slavoniji te se sugerira drugačije iščitavanje rane tranzicije mortaliteta.

Cljučne riječi: demografska tranzicija, Hrvatska i Slavonija, 19. stoljeće

Nema društvenog procesa koji bi se mogao pravo razumjeti zanemari li se u razmatranju njegova demografska komponenta jer je stanovništvo društvena baza koja na društvene procese presudno utječe bilo da ih potiče ili usporava, prihvaća ili odbacuje. S druge strane, demografski procesi neobično su osjetljivi na društvene podražaje jer na razvoj stanovništva utječe niz društvenih činjenica koje su po svojoj naravi nestalne i često invazivne u djelovanju na ljudske živote. Utoliko demografske promjene predstavljaju svojevrsni lakmus-papir kojim se s neočekivanom preciznošću mogu detektirati pomaci u društvenom razvoju, ali i odrediti bitne karakteristike tih pomaka koji inače mogu ostati neopaženi.

Pitanje ubiciranja faza demografske tranzicije neobično je važan historiografski problem jer se njegovim razrješavanjem omogućuju uvidi u narav, dinamiku i do-

mete procesa modernizacije, jednog od ključnih fenomena moderne povijesti. Budući da su demografska i modernizacijska tranzicija međuuovjetovani paralelni procesi, to se iz dinamike demotranzicijskog procesa može iščitati doseg modernizacijskog procesa. U tom smislu, faze demografske tranzicije predstavljaju također i faze, ili stupnijeve modernizacijske tranzicije. U radu ćemo preispitati pretpostavke za početak inicijalne faze demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici osamdesetih godina 19. stoljeća, kako je to utvrđeno u dosadašnjim istraživanjima i u hrvatskoj demografskoj i historijskoj znanosti općenito prihvaćeno.¹

Opstanak stanovništva u predmodernim društvima ovisio je o nesigurnoj održivosti prirodnog prirasta ugrožavanog varijabilitetima u trajno visokim stopama mortaliteta. Zato su demografska razdoblja povijesti markirana prekretnicama u stupnju ovladavanja općim stopama mortaliteta kao preduvjetom promjena u režimu ljudske reprodukcije. Te prekretnice odražavaju ujedno i prekretnice u društvenom i ekonomskom razvoju koje su se zasnivale na tehnološkom napretku i promjenama u dominantnom načinu privređivanja. Revolucionarna radikalnost tih promjena i relativni rast egzistencijalne sigurnosti koji je s njima dolazio činili su novonastale društvene i demografske obrasce ireverzibilnima i dugoročnima. Zbog toga se o njima može govoriti kao o zaokruženim razvojnim etapama, a ne pukim varijacijama unutar jedinstvena razvojnog procesa.

Demografska tranzicija predstavlja opći model etapnog razvoja stanovništva kojim se opisuje prijelaz s prirodnog na kontrolirani režim reprodukcije u okolnostima društvene i privredne preobrazbe industrijskog doba. Sukcesivne promjene u prirodnom kretanju stanovništva potaknute tom preobrazbom uzrokovale su promjene u ukupnim stopama fertiliteta koje s trajno visokih, tipičnih za historijska društva, prelaze u trajno niske, karakteristične za moderno doba. Stabiliziranje stopa fertiliteta ispod 30 promila smatra se statističkim indikatorom završetka procesa demografske tranzicije.

Korjenitost društvene tranzicije koja se kroz modernizacijski proces ostvarivala u industrijskim društvima počevši od kraja 18. stoljeća odražava ujedno narav i doseg demografske tranzicije koja u svojoj biti predstavlja prilagodbu stanovništva novim privrednim i društvenim zadanostima industrijskog doba. Utoliko se proces demografske tranzicije može sagledavati i kao aspekt, ili radije kao segment modernizacijskog procesa, tim više što upravo po modernizacijskoj uvjetovanosti demografska tranzicija biva zasebnom etapom demografskog razvoja u historijskom smislu.

Ključnu ulogu u početku demografske tranzicije imala su dva modernizacijska aspekta. Prvi je stvaranje javnozdravstvenog sustava čime je omogućena najprije

¹ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.; Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, Zagreb 2009.

ograničena, a zatim i potpuna liberalizacija zdravstvene zaštite. Osobito je u tom smislu bilo značajno sustavno procjepljivanje stanovništva po kojem su zarazne bolesti izgubile determinirajuću ulogu u općim stopama mortaliteta, a osobito u stopama dječjeg mortaliteta. Time je kompenzacijski fertilitet izgubio svoju regulatornu funkciju u prirodnom prirastu stanovništva, a prvi put u demografskoj povijesti stvorene su stabilne pretpostavke za plansku kontrolu rađanja. Drugi demografski relevantan aspekt modernizacije bila je industrijska urbanizacija. Širenje gravitacijskih obruča oko razvijajućih industrijskih središta pokrenuta su velika migracijska kretanja ruralnog stanovništva prema industrijskim gradovima. Prilagodba novom načinu privređivanja, novim mogućnostima industrijskog društva i novom životnom standardu neizbježno je vodila rastakanju tradicionalnih društvenih odnosa i vrijednosnog sustava na kojem se taj sustav zasnivao.

Iako je demografska tranzicija bila potaknuta potrebama i uvjetovana kapacitetima industrijske privrede, mehanizmi te promjene bili su kulturološki. Naime, tranzicija fertiliteta mogla se dogoditi kao društveno prihvatljiv (pa i stimuliran) proces tek kada je potreba za velikim brojem začeca prestala biti biološki i ekonomski imperativ zajednice. To se dogodilo nakon što su opće stope mortaliteta i stope dječjeg mortaliteta opale i prestale imati dominantnu regulatornu funkciju u prirodnom prirastu te nakon što su udjeli i uloga dječjeg i ženskog kontingenta u strukturi radnog stanovništva bili promijenjeni.

U tradicionalnim, zemljoradničkim obiteljima dječji rad je bio veoma zastupljen jer su djeca mogla sudjelovati u gotovo svim seoskim poslovima, a u nekima i potpuno zamijeniti odrasle. Količina vremena koju su roditelji trošili na podizanje djece bila je relativno mala i vezana samo za najraniju životnu dob. Vrlo brzo su tu brigu preuzimali stariji, radno disfunkcionalni članovi kućanstva ili starija djeca. Ni troškovi podizanja djece nisu bili veliki. Svodili su se na prehranu i odijevanje što u autarhičnom sustavu seoskog gospodarstva temeljena na proizvodnji hrane, nije bilo veliko opterećenje, osim u ekstremnim okolnostima. Budući da je dječji rad u agrarnim društvima, pa i u ranoj fazi industrijalizacije bio koristan i ekonomski isplativ, razlozi visokom fertilitetu u predmodernom i rano modernom doba nisu bili samo biološki, nego i ekonomski.

To će se s modernizacijom promijeniti jer će trošak podizanja djece bivati sve veći, a ekonomska isplativost dječjeg rada sve manja. Već u ranoj fazi modernizacije dječji rad u industrijskoj proizvodnji biva pravno reguliran ograničenjima ili potpunim zabranama. Time je radni angažman djece postao neučinkovit i neisplativ. Osim toga, radna raspoloživost djece postala je ograničena još jednom tekovinom modernizacije, obaveznim školovanjem kojim nije samo sprečavano prihodovanje od dječjeg rada, nego je samo po sebi predstavljalo trošak. Dapače, taj će trošak s vremenom postajati sve veći jer će se s industrijskim razvojem rasti potražnja za kvalificiranom radnom snagom. Konačno će obrazovanje postati važno čak i u poljoprivrednoj proizvodnji jer tradicionalni, obiteljski transferi znanja neće dostajati za

primjenu tehnološki naprednije proizvodnje kojom bi rasla agrarna produktivnost, a s njom i tržišna konkurentnost seoskih gospodarstava. Isto tako, roditelji će biti sve skloniji investirati u obrazovanje djece jer je smanjenjem općih stopa smrtnosti i razvojem zdravstvene zaštite takva investicija postala manje rizična i zapravo dugoročno isplativa. Smanjenjem dječje smrtnosti i produljenjem životnog vijeka proizvođač se i razdoblje staračke ovisnosti, pa će ulaganje u obrazovanje iz roditeljske perspektive postati dugoročna investicija i svojevrsno osiguranje za mirnu starost u okolnostima kada drugih osiguravateljskih mehanizama nije bilo.

Ipak, najvažniji ekonomski razlozi opadanja stopa fertiliteta u industrijskim društvima ticali su se promjena u položaju žena i vrednovanju ženina rada, odnosno vremena. U agrarnim društvima primarna domena žene bila je obitelj i kućanstvo, a poslovi koje je obavljala nisu bili osobito cijenjeni, nisu bili naplativi i, što je možda najvažnije, nisu imali alternativu jer je raspon tržišnih poslova za žene u agrarnom društvu bio krajnje ograničen na svega nekoliko tradicionalnih zanimanja. Budući da žene u tradicionalnim društvima nisu bile zaposlive, vrijeme potrošeno na majčinstvo nije za ženu predstavljao gubitak u ekonomskom smislu. Dapače.

S industrijalizacijom plaćeni poslovi postaju dostupni i ženama. Štoviše, uzme li se u obzir da je u gotovo svim industrijskim zemljama proces industrijalizacije započeo s razvojem tekstilne industrije, upravo su tradicionalno ženski poslovi švelja i prelja bili prvi koji su se pojavili na industrijskom tržištu rada. Jednom kada se ženama otvorila mogućnost privređivanja, prilika za osiguravanje prihoda postaje konkurentna majčinstvu. U ekonomskom smislu, s povećanjem potražnje za ženskim radom, povećavao se i oportunitetni trošak za ženu koji u tradicionalnim društvima nije postojao. Spolna liberalizacija tržišta rada je iz demografske perspektive najvažniji aspekt industrijalizacije koji je utjecao na odluke o smanjenju broja djece i posljedično na pad stopa fertiliteta.

Iako je demografska tranzicija bila potaknuta potrebama i uvjetovana kapacitetima industrijske privrede, mehanizmi te promjene bili su kulturološki. Normiranjem društveno poželjnog i društveno prihvatljivog ponašanja svako društvo nastoji uspostaviti sustav unutarnje samoregulacije kojom se osigurava stabilnost društvenog sustava i optimiziraju uvjeti za održanje zajednice. Takav sustav kulturološki je artikuliran kroz običaje i tabue koji imaju funkciju graničnika između normativnog i devijantnog. Utoliko svaki značajniji pomak u društvenom razvoju podrazumijeva kulturološku prilagodbu koja se sastoji u dekodiranju postojećih kulturoloških tabua i njihovu redefiniranju u skladu s novonastalom društvenom situacijom.

U stvaranju industrijskog društva tu je transformacijsku funkciju imao proces sekularizacije, važan aspekt modernizacijskog programa kroz koji se odvijala "demontaža" tradicionalna vrijednosnog sustava. Sekularizacijom bračne seksualnosti i uvođenjem kontracepcije u bračnu seksualnu praksu dolazi do premještanja kontrolnih mehanizama s društvene na individualnu razinu. Prvi put u povijesti kontrola fertiliteta se individualizira čime su potaknute velike promjene u mentalitetu i

stvorene pretpostavke za retabuiziranje kulturoloških normativa. Učestale trudnoće, koje su u tradicionalnim društvima bile očekivane i predstavljale ispunjenje svrhe sakramentalnog braka, sada postaju zazorne i društveno stigmatizirane. Usporedba učestalih poroda u obitelji sa životinjskim razmnožavanjem, nerijetka u suvremenoj kolokvijalnoj komunikaciji, zorno ilustrira radikalnost vrijednosne inverzije po kojoj se nekad normalna praksa sada dehumanizira i pretvara u abnormalnu. Tako se promjenom paradigme društveno poželjnog ponašanja uspostavlja novi oblik društvene kontrole i stvara novi tabu.

Posljedica ovih promjena bio je pad fertiliteta. Isprva je taj pad bio sociokoleriran jer se najprije događao unutar građanskog sloja u urbanim sredinama, ali se socioekonomski diferencijal vrlo brzo izgubio i pad bračnog fertiliteta postaje opća stvar. Štoviše, postaje tako drastičan da se ne može dovesti u korelaciju ni s kojom varijablom društvenog i ekonomskog razvitka kao što su rast obrazovanja, ekonomski rast, pad dječje smrtnosti itd. jer se nijedna od tih varijabli nije tako rapidno mijenjala kao pad fertiliteta. Do tridesetih godina 20. stoljeća tranzicija fertiliteta zahvatit će najveći dio razvijenih krajeva Europe. U slabije razvijenoj južnoj i jugoistočnoj Europi taj će proces ponešto kasniti i bit će ometen Drugim svjetskim ratom, ali će već ranih pedesetih godina biti u uznapredovaloj fazi. Dinamiziranju tog procesa pogodovala je pojava popularne kulture i medija masovne distribucije kulture koji počinju dominantno utjecati na predodžbe o životu i na vrijednosni sustav modernog doba.

Demografsku tranziciju utoliko valja razumjeti kao kulturološku prilagodbu društvoekonomskim promjenama industrijskog doba. Ona se očituje u retabuiziranju kulturoloških obrazaca društva u tranziciji, pa tako i onih vezanih za ljudsku seksualnost, odnosno, reprodukciju te stvaranju dugoročnih, iako promjenjivih obrazaca ponašanja. Ta promjenjivost odražava dinamiku društvenog razvitka, ali je po svojoj naravi progresivna i utoliko ireverzibilna.

Razvoj stanovništva na prostoru Hrvatske i Slavonije moguće je sustavnije pratiti od sredine 19. stoljeća kada su uvođenjem modernih popisa stanovništva stvorene statističke pretpostavke za znanstveno utemeljenu demografsku analitiku. Iz popisnih statistika je vidljivo da se ukupno stanovništvo Banske Hrvatske relativno sporo povećavalo. Štoviše, do sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća očit je stalan prirodni pad stanovništva uzrokovan ponajviše visokim stopama dječjeg mortaliteta. Uz latentnu glad tomu je svakako doprinosilo često, gotovo sezonsko haranje letalnih epidemija zaraznih bolesti, boginja, šarlaha, kolere i tifusa koje su osobito teško pogađale najranjivije dobne skupine, prvenstveno dječju populaciju.²

U drugoj polovici sedamdesetih godina opće stope mortaliteta počinju stagnirati čime je u idućih desetak godina bio omogućen blagi porast stanovništva s niskim

² Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 249.

prirodnim prirastom koji nije prelazio 2 promila.³ Na taj skromni rast utjecao je s jedne strane izostanak velikih epidemija gladi, a s druge strane visok udio udatih i oženjenih u općoj populaciji uz nisku dob stupanja u brak. Time je bilo optimizirano iskorištavanje fertilnog razdoblja žena i maksimalizirana reprodukcija stanovništva, ali su visoke stope smrtnosti i dalje ograničavale prirodni prirast.⁴

Znatnije promjene u rastu stanovništva Hrvatske i Slavonije dogodile su se osamdesetih godina 19. stoljeća kada povećanje stanovništva postaje očigledno. Za međupopisno razdoblje 1880. – 1890. porast u ukupnom stanovništvu iznosio je 15,5 % što je predstavljalo prosječno godišnje povećanje za 29 400 stanovnika.⁵ Demografski razlozi tog povećanja bili su u iznimno visokim stopama nataliteta koje su prosječno iznosile gotovo 45 promila uz istodobni pad prosječnih stopa mortaliteta na razinu od 31 promila.⁶ Time je prirodni prirast s neznatnih 2 promila iz prethodnoga međupopisnog razdoblja sada porastao na respektabilnih 10 promila. Ključnu ulogu u tom rastu imao je pad dječje smrtnosti i konzekventni porast dječjeg kontingenta do 14 godina starosti.⁷ Iz popisa 1890. godine također je vidljiv porast broja stanovnika u starijim dobnim skupinama iznad 46 godina što upućuje na povećanje staračkih kontingenata stanovništva, odnosno povećanje u doživljenoj dobi stanovništva.⁸

Iz toga se izvodi zaključak o početku prve podetape procesa demografske tranzicije koji se u Hrvatskoj i Slavoniji smješta u međupopisno razdoblje 1881. – 1890., desetljeće rastućeg prirodnog prirasta proizašlog iz nesrazmjera kontinuirano visokih stopa nataliteta (iznad 40 promila) i padajućeg mortaliteta (do i ispod 30 promila).⁹

No, mogu li ovi demostatistički pokazatelji tranzicije biti potkrijepljeni ekonomskim i društvenim pokazateljima?

Nema dvojbe da su liberalne reforme bana Mažuranića, koliko god njihov doseg bio ograničen, stvorile osnovne preduvjete za modernizaciju i prijelaz iz tradicionalnog u moderno građansko društvo temeljeno na kapitalističkoj privrednoj preobrazbi. Zakoni o promicanju industrije s početka osamdesetih godina 19. stoljeća donekle su utjecali na promjene u gospodarskoj infrastrukturi i utirali put postupnoj industrijalizaciji. Ipak, najveći poticaj industrijskom i općenito gospodarskom razvoju u Hrvatskoj i Slavoniji dala je veća koncentracija bankarskog kapitala koji se kasnih devedesetih i na prijelazu stoljeća postupno prelijeva iz Monarhije u Hrvatsku. Rastom bankovne imovine, kreditnih ustanova i štedionica između 1890. i 1904. ne samo da je porasla industrijska proizvodnja nego je obuhvatom više industrijskih grana postala i raznovrsnija.¹⁰ Između 1880. i 1910. godine udio stanovnika zaposle-

³ Isto, str. 251.

⁴ Isto, str. 249.

⁵ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905*, Zagreb 1913., str. 4–5.

⁶ Isto, str. 180 i 202.

⁷ Isto, str. 13–14.

⁸ Isto, str. 209.

⁹ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 176.

¹⁰ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800–1941)*, Zagreb 1991.

nih u industriji i obrtu povećao se tri puta narastavši s 3,47 % u 1880. godini na 11,59 % u 1910. godini.¹¹ Istodobno se gotovo isključiva orijentacija domaće industrijske proizvodnje na eksploataciju prirodnih resursa, osobito šumskog bogatstva, diverzificirala, uključujući do kraja stoljeća uz drvnu i prehrambenu, tekstilnu, duhansku, staklarsku i brodograđevnu industriju.¹²

Pomaci u gospodarskom razvoju i rastu stanovništva odrazili su se i na rast gradskih naselja. Do 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 88 gradova i većih naselja s preko 2000 stanovnika od kojih je 13 imalo preko 5000 stanovnika.¹³ Rast gradskog stanovništva i broja većih gradskih naselja iznad 5000 i 10 000 stanovnika bili su nedvojbena indikator inicijalne faze urbanizacijskog procesa.¹⁴

Unatoč tim razvojnim pokazateljima, valja biti neobično oprezan u procjeni industrijalizacijske i modernizacijske preobrazbe hrvatskog društva potkraj 19. i na prijelazu u 20. stoljeće. Da je taj proces u svom doseg bio krajnje ograničen, vidljivo je već po strukturi zanimanja i udjelima stanovništva u obrtnoj i industrijskoj proizvodnji koji do kraja stoljeća nisu obuhvatili ni 10 % stanovništva.¹⁵ Nerazmjerna prevaga poljoprivrede nad ostalim djelatnostima od koje je 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji još uvijek živjelo 82,17 % stanovništva jasno pokazuju da hrvatsko društvo u osvit 20. stoljeća još nije bilo izašlo iz tradicionalnih privrednih okvira te da je suvremenim modernizacijskim nastojanjima bilo okrnuto, ali ne i prožeto.¹⁶

Razlozi tomu bili su brojni i međusobno uvjetovani. U najširem smislu, smetnju dinamičnijem gospodarskom rastu i razvoju prema modernijim i unosnijim sektorima privrede poput industrije, trgovine, novčarstva i prometa, predstavljala je Hrvatsko-ugarska nagodba jer su financijski poslovi bili u nadležnosti zajedničkih poslova. Time se hrvatsko gospodarstvo sagledavalo u kontekstu mađarskih privrednih i političkih interesa kojima je ekonomsko jačanje hrvatskih zemalja bilo suprotstavljeno.

Kao posljedica toga, industrijalizacija je u hrvatskim zemljama bila ograničena na samo nekoliko proizvodnih grana, u najvećoj mjeri na drvnu industriju. Izuzmu li se pilane, struktura tzv. velike industrije temeljene na parnim strojevima u kojoj je bilo zaposleno više od stotinu radnika obuhvaćala je početkom 20. stoljeća svega pedesetak tvornica, a u svim vrstama industrije, u pravilu izrasloj iz obrta, 1900. godine bile su zaposlene svega 89 052 osobe.¹⁷

¹¹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II. 1906–1910.*, Zagreb 1917., str. 63; Milovan Zoričić, *Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, *Radovi JAZU*, knj. 225, Zagreb 1896., str. 84.

¹² Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske*.

¹³ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 172–173.

¹⁴ *Političko i sudbeno razdijeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb 1891., str. 3.

¹⁵ *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905.*, str. 502.

¹⁶ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 84.

¹⁷ Zoričić, *Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 9.

Zbog ograničenih resursa domaćeg kapitala i uskog interesa stranih investitora usmjerenog tek na određene industrijske grane, proces industrijalizacije u Hrvatskoj i Slavoniji nije bio ujednačen, nego asimetrično koncentriran na nekoliko gradskih središta i na regije bogate bazičnim sirovinama.¹⁸ No, i tamo je u svojim razmjerima bio tek rudimentaran, lišen pravoga transformacijskog potencijala.

Predominacija agrarnog sektora nije nužno morala biti kočničar privrednog razvoja o čemu najbolje svjedoči struktura ugarskog gospodarstva gdje je upravo modernizirana poljoprivreda bila važan pokretač industrijalizacije i vodeća gospodarska grana. Međutim, pretpostavke za to u hrvatskim pokrajinama nisu postojale izuzev nekih dijelova istočnih županija gdje je koncentracija velikih zemljoposjeda bila znatnija i gdje je veličina zemljišnih posjeda općenito bila konzistentnija, što je bio glavni preduvjet ekonomski opravdanog investiranja u modernizaciju poljoprivredne proizvodnje.¹⁹ U većem dijelu Hrvatske i Slavonije prevladavala je struktura sitna i razjedinjena zemljišnog posjeda s tendencijom daljnjeg usitnjavanja. Taj je proces osobito uznapredovao devedesetih godina 19. stoljeća, nakon što je 1889. zakonom o zadružnim zajednicama bilo legalizirano razvrgavanje kućnih zadruga.²⁰ Sitni zemljišni posjed, često i ispod zakonskog minimuma, ne samo da nije mogao biti uključen u tržišnu proizvodnju, nego je uslijed porasta poreznog opterećenja nakon 1878. nerijetko sasvim propadao. Nepovoljna porezna politika, neograničeno dijeljenje posjeda te rastuća hipotekarna zaduženja produbljivali su siromaštvo poljoprivrednog stanovništva i dovodili do pogoršanja u njegovu socijalnom sastavu pretvaranjem mnogih samoodrživih seljaka zemljovlasnika u ovisne slugu i nadničare bezemljaše.²¹

Iz svega toga biva jasno da je proces industrijalizacije osamdesetih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bio u inicijalnom, rudimentarnom stadiju bez stvarnih transformacijskih kapaciteta u privrednom, društvenom ili demografskom smislu. Bez promjena u strukturi tradicionalne agrarne privrede, koja ograničenom industrijalizacijom nije mogla biti potaknuta, a kamoli provedena, nisu mogli biti stvoreni ni preduvjeti za iniciranje demografske tranzicije.

Isto vrijedi i za proces modernizacije koji je u svojoj ranoj fazi započetoj Mažuranićevim banovanjem bio usmjeren na institucionalne reforme, a ne na izgradnju javnozdravstvenog sustava čime bi bila otklonjena dominacija smrti od zaraznih bolesti i stvoreni preduvjeti za trajnu tranziciju mortaliteta. Ti preduvjeti bit će na hrvatskom prostoru ostvareni tek u zreloj fazi modernizacijskog procesa između dvaju svjetskih ratova.

¹⁸ Božena Vranješ-Šoljan – Nikola Anušić, Društenopovijesna uvjetovanost razdoblja početne demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, god. 60, Zagreb 2007., str. 86.

¹⁹ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 183.

²⁰ Zoričić, *Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 85–87.

²¹ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 162.

Utoliko možemo konstatirati da osamdesetih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji nisu postojali preduvjeti za iniciranje demotranzicijskog procesa ni po jednom od dva europska tranzicijska modela. U europskoj praksi teorija demografske tranzicije ostvarivala se u svojoj inicijalnoj fazi kao tranzicija fertiliteta kada je na tranzicijski proces prevladavajuće utjecala industrijalizacija, odnosno, kao tranzicija mortaliteta kada je na tranzicijski proces presudno utjecao proces modernizacije. Prvi model karakterističan je za zemlje europske jezgre gdje je industrijalizacija započela ranije i bila jačeg intenziteta generirajući privrednu, društvenu, kulturološku i demografsku tranziciju prije nego su ti procesi postali sastavni dio modernizacijskog programa. U zemljama europske periferije, gdje je proces industrijalizacije kasnio i općenito imao slabiji transformacijski kapacitet, tranzicijski procesi bili su poticani i odvijali su se u modernizacijskom kontekstu. Ono što oba ova tranzicijska modela povezuje jest strukturalna narav promjena koje su izazvali. To znači da svaka od ovih tranzicija predstavlja ireverzibilan proces razgradnje starih i oblikovanja novih društvenih razvojnih modela. U slučaju demografske tranzicije to je podrazumijevalo dokidanje predmoderne uvjetovanosti općih stopa mortaliteta i fertiliteta i oblikovanje nova reprodukcijskog modela prilagođenog zadanostima modernog industrijskog doba.

Kao i u drugim društvima europske periferije, proces demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji započeo je tranzicijom mortaliteta i odvijao se u okviru procesa modernizacije. Samo se modernizacijskim nastojanjem za higijenskim prosvjećivanjem, demokratizacijom zdravstvene zaštite, sustavnim procjepljivanjem stanovništva i jačanjem bolničkih kapaciteta moglo stvoriti pretpostavke za potiskivanje dominacije mortaliteta od zaraznih bolesti u općim stopama mortaliteta i trajno otkloniti njihova uloga glavnog regulatora u prirodnom kretanju stanovništva. Taj mukotrpan proces započeo je na prostoru Hrvatske i Slavonije stidljivo i s velikim ograničenjima uoči Prvog svjetskog rata pokušajem procjepljivanja stanovništva protiv velikih boginja, nastavio se vrlo agilno u međuratnom razdoblju, a dovršen je pobjedom nad tuberkulozom, posljednjom kroničnom zaraznom bolesti velike smrtnosti, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća. Stoga tranzicija mortaliteta osamdesetih godina 19. stoljeća nije započela, niti je mogla započeti drastičnim padom mortaliteta zbog promjene u strukturi glavnih uzroka smrtnosti, nego je započeta produženjem doživljene dobi, odnosno povećanjem broja ljudi u starijim dobnim skupinama. Pritom se smrtnost djece do prve godine života, kao klasični pokazatelj tranzicijskog procesa, nije znatnije promijenila u odnosu na prethodno desetljeće.²²

Sve to, uz izostanak industrijskog konteksta tranzicijske promjene te činjenicu da tranzicija mortaliteta iz osamdesetih godina 19. stoljeća nije ostvarena strukturalnom promjenom uzroka mortaliteta, upućuje na zaključak da se ne radi o sekvenci procesa demografske tranzicije u klasičnom, teorijskom smislu.

²² Vidi: Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, str. 178.

Prije će biti da je riječ o periodičkim demotranzijskim fenomenima koji su se u povoljnim uvjetima društvene i gospodarske stabilnosti mogli pojaviti i u predindustrijsko doba. Takvi procesi uočeni su i dobro istraženi na dubrovačkom području za 18. stoljeće, iako su, po našem uvjerenju, pogrešno povezani s klasičnim tranzicijskim modelom.²³

Izuzme li se kratkotrajna revolucionarna epizoda iz 1848. godine koja je uzdrmala Monarhiju, Habsburško Carstvo uživalo je u gotovo stogodišnjem razdoblju mira, relativne stabilnosti i razmjernog napretka koji je u posljednjoj četvrti 19. stoljeća bio osobito vidljiv. Stoga nam se čini da bi promjene u prirodnom kretanju stanovništva osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća možda trebalo sagledavati u tom kontekstu, radije nego u kontekstu klasične teorije demografske tranzicije. To međutim ne znači da ova dva tranzicijska procesa nisu međusobno povezana, pa ni to da ih se na određeni način ne može sagledavati kao cjelinu. Iako tranzicija mortaliteta tijekom posljednjih dvaju desetljeća 19. stoljeća nije sadržavala mehanizme ireverzibilnosti, trend pada općih stopa mortaliteta ispod 30 promila pokazao se dugoročno stabilnim prekrivši trenutak kada je prag ireverzibilnosti bio prekoračen, a klasični model demografske tranzicije započeo. Budući da između ta dva razdoblja nema mirnodopskih diskontinuiteta, ona svakako predstavljaju demografsku cjelinu, pa se ranom ubiciranju prve etape demografske tranzicije u Hrvatskoj ne može sasvim oduzeti znanstveni legitimitet iako bi ova dva genezom različita procesa valjalo preciznije periodizirati. Bilo bi to važno zbog boljeg razumijevanja procesa demografske tranzicije u Hrvatskoj, ali i zbog razumijevanja procesa modernizacije u hrvatskom društvu, osobito njegove rane faze.

²³ Vidi: Nenad Vekarić, Jesu li prije 18. stoljeća postojali procesi demografske tranzicije?, u: *Demografija u Hrvatskoj*, ur. Anđelko Akrap – Ivan Čipin – Marin Strmota, Zagreb 2014., str. 123–141.

Nikola Anušić

Problem of Determining the Beginning of Demographic Transition in Croatia and Slavonia

Summary

The demographic transition theory describes changes in the natural movement of the population that occur as a result of the transition from agrarian to industrial societies. To that extent, an initial phase of demographic transition must be accepted as a direct reflection of the level of modernization. In Croatian historiography the early sub-stage of the demographic transition (Stage 2 of the Demographic Transition Model – DTM) is traditionally placed in the period between 1881 and 1890, when rates of natural increase began to rise due to high birth rates (above 40 per thousand) during circumstances of mortality dropping (up to and under 30 per thousand).

This paper analyses economic and social indicators of development in Croatia-Slavonia during the last quarter of the nineteenth century. Various modernization preconditions of the demographic transition process are re-examined in order to (re)define the transition process more accurately.

Although liberal political and educational reforms of ban (viceroy) Ivan Mažuranić achieved basic prerequisites for a more intense modernization, which is evident in changes regarding the economic infrastructure, the growth and diversification of industrial production, the increase of employment in industrial production, etc., underdeveloped agricultural production still had a disproportionate predominance and the employment in industrial production was still extremely low until the end of the century. From this, it can be concluded that the process of industrialization in Croatia-Slavonia in the 1880s and the 1890s was in a rudimentary stage without real transformation capacities in the economic, social, or demographic sense.

Therefore, between 1881 and 1890, in Croatia and Slavonia, the preconditions for the initiation of the demographic transition process were not met according to either of the two European models, and the statistically registered changes in the natural movement of the population must be attributed to periodic transition phenomena characteristic of pre-industrial agrarian societies.

Key words: demographic transition, Croatia-Slavonia, the nineteenth century

